

Zofia Gołębiowska

Anglia w planach wychowawczych Adama Kazimierza Czartoryskiego w świetle instrukcji dla syna z roku 1789

Rocznik Lubelski 21, 93-100

1979

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ZOFIA GOŁĘBIEWSKA

ANGLIA W PLANACH WYCHOWAWCZYCH
ADAMA KAZIMIERZA CZARTORYSKIEGO
W ŚWIETLE INSTRUKCJI DLA SYNA Z ROKU 1789

Niejednokrotnie zwracano uwagę na problem anglofilii w środowisku Czartoryskich¹. Anglofilskie tradycje, poczynając od książąt Michała i Augusta Czartoryskich, twórców potęgi rodu, przekazywane były z pokolenia na pokolenie, wysuwając tę rodzinę na czoło polskich wielbicieli Wielkiej Brytanii. Zainteresowanie Anglią miało charakter przede wszystkim praktyczny, chociaż nie małą rolę odegrała szerząca się za pośrednictwem Francji moda na Anglię i na wszystko, co angielskie². To właśnie Czartoryscy jako pierwsi wysunęli koncepcję sojuszu z Wielką Brytanią. Dojrzelili możliwość zmodernizowania państwa na wzór angielski, zaszczepienia w Polsce postępowych idei i nowych obyczajów³.

Podróż do Anglii stanowiła jeden ze stałych i bardzo ważnych punktów edukacji przedstawicieli tego rodu. Kształcił się tu m.in. Adam Kazimierz Czartoryski, jego syn Adam Jerzy oraz spokrewniony z nimi Stanisław Poniatowski⁴. Czartoryscy nie byli jedynymi Polakami uzupełniającymi swoje wykształcenie w Anglii. Udawali się tam również członkowie innych rodów magnackich i szlacheckich⁵, bowiem wyjazd do An-

¹ Z. Libiszowska, *Zycie polskie w Londynie w XVIII wieku*, Warszawa 1972; *Polska i Anglia. Stosunki kulturalno-artystyczne. Pamiętnik wystawy sztuki angielskiej*, red. J. Białostocki i J. Kołoszyńska, Warszawa 1974; M. Dernałowicz, *Portret Familii*, Warszawa 1974; B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej 1736—1816*, Wrocław 1976; W. Lipoński, *Polska a Brytania 1801—1830. Próby politycznego i cywilizacyjnego dźwignięcia kraju w oparciu o Wielką Brytanię*, Poznań 1978.

² O pośrednictwie Francji por. E. Simmons, *English Literature and Culture in Russia (1553—1840)*, „Harvard Studies in Comparative Literature”, vol. XII, Cambridge 1935, s. 80—82.

³ W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, t. 1 i 2, Warszawa 1909—1911; *Materiały do dziejów polityki Familii*, wyd. W. Konopczyński, „Kwartalnik Historyczny” 1911, t. 25; R. Przeździecki, *Diplomatie et Protocole a la Cour de Pologne*, t. 2, Paris 1937; W. Konopczyński, *Anglia a Polska XVIII wieku*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1947, z. 4; J. Michalski, *Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, t. 63, nr 4—5; J. Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969; Z. Libiszowska, *Misja polska w Londynie w latach 1769—1795*, Łódź 1966.

⁴ B. Zaleski, *Zywoť księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, t. 1, Poznań 1881, s. 249—253; J. Nieć, *Młodość ostatniego elekta. Stanisław August Poniatowski, 1732—1764*, Kraków 1935, s. 91—103; W. Konopczyński, *Anglia a Polska...*, s. 98—102; Z. Libiszowska, *Zycie polskie...*, s. 37—47; W. Lipoński, *op. cit.*, s. 15—28.

⁵ O Polakach przebywających w XVIII w. w Anglii pisze Z. Libiszowska, *Zycie polskie...*, *passim*.

glii w drugiej połowie XVIII w. był nie tylko nakazem mody, ale prawie obowiązkiem wszystkich młodych ludzi przeznaczonych do służby publicznej i kariery politycznej.

Głównym przedmiotem, a zarazem podstawą naszych rozważań jest instrukcja Adama Kazimierza Czartoryskiego, opracowana z myślą o planowanej podróży jego syna Adama Jerzego do Anglii. Znajduje się ona w rękopiśmiennej spuściznie Czartoryskiego, przechowywanej w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie⁶. Instrukcja ta, wykorzystywana dotychczas fragmentarycznie, zasługuje na większą uwagę⁷, gdyż stanowi cenne źródło w badaniach nad zagadnieniem anglofilizmu Adama Kazimierza i Adama Jerzego Czartoryskich, a pośrednio także wpływów angielskich w Polsce w epoce Oświecenia. Również historyk myśli pedagogicznej nie może przejść obok niej obojętnie.

Adam Kazimierz Czartoryski, autor instrukcji, świetnie znający Anglię dzięki kilkakrotnym podróżom, prowadzonej przez długie lata korespondencji z przedstawicielami tego narodu⁸, a także lekturze książek angielskich zgromadzonych w książęcej bibliotece⁹, człowiek o dużej wiedzy pedagogicznej¹⁰, predestynowany był do roli „instruktora”. Książę, sam zawdzięczający wiele angielskiej edukacji, również w planie kształcenia syna umieścił wyjazd do kraju, w którym, jak twierdził, „najprzystojniej przebywać młodemu Polakowi”¹¹. Wyjazd do Anglii miał nastąpić w momencie, gdy syn zdobędzie odpowiedni zasób wiedzy i doświadczenia życiowego, które pozwolą mu uczynić pobyt tam pożytecznym. Temu celowi służył cały program jego wychowania.

Po kilkuletniej nauce w Puławach, gdzie pod kierunkiem wybitnych specjalistów zdobywał wiadomości w zakresie nauk humanistycznych, matematycznych, ekonomii politycznej i wojskowości, Adam Jerzy udał się w roku 1786 w podróż do Niemiec, a następnie w 1787 r. do Paryża¹². Tutaj, otoczony troskliwą opieką ciotki, Elżbiety Lubomirskiej, i Stanisława Kostki Potockiego, zapoznawał się z życiem wielkiego świata, nabierał ogłady towarzyskiej, a zarazem doskonalił umiejętności potrzebne

⁶ *Dla Płanja Adama do Anglii* (1789), Biblioteka Czartoryskich (dalej: Czart.), rkps ew. 1046, s. 1—16, oryginał (dalej: instrukcja); *Instruction pour son voyage d'Angleterre*, Czart., rkps ew. 1081 (kopia z niewielkimi opuszczeniami).

⁷ Fragmenty instrukcji ogłosiła S. Duchńska, *Listy księżnej Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna księcia Adama*, „Kronika Rodzina” 1887, t. 14, nr 6, s. 166—167 oraz oddzielne wydanie, Kraków 1891, s. 82—84; te same fragmenty przedrukował L. Dębicki, *Puławy (1762—1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*, t. 4, Lwów 1888, s. 67—69; zob. także B. Zaleski, *op. cit.*, s. 250—251; Z. Libiszowska, *Zycie polskie...*, s. 10, 256; J. Skowronek, *op. cit.*, s. 24—25; W. Lipiński, *op. cit.*, s. 21—23.

⁸ W korespondencji A. K. Czartoryskiego znajduje się spora liczba angielskich listów (Czart., rkps ew. 589, 590, 1799).

⁹ Indeks Biblioteki Puławskiej (książki obce), Czart., rkps ew. 2461; A. K. Czartoryski do Juliana [Niemcewicz], Sieniawa, 2 VI 1817, Czart., rkps 5783, s. 214.

¹⁰ M. Miterzanka, *Działalność pedagogiczna Adama ks. Czartoryskiego, generała ziem podolskich*, Warszawa 1931; C. Mykita-Glensk, *Program wychowawczy ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego na tle aktualnych tendencji w pedagogice oświecenia*, „Kwartalnik Nauczyciela Opolskiego” 1973, t. 15, nr 2/3, s. 39—45.

¹¹ A. K. Czartoryski do syna Adama Jerzego, Sie[d]lce, 30 XII 1787, Czart., rkps ew. 1046, s. 39.

¹² Informacje o wychowaniu domowym i pierwszej podróży w pamiętnikach A. J. Czartoryskiego, Czart., rkps ew. 995, (kopia); zob. M. Miterzanka, *op. cit.*, s. 263—270.

młodemu gentlemanowi, ucząc się tańca, śpiewu, muzyki, szermierki, języka angielskiego¹³. Z uwagą przysłuchiwał się posiedzeniom paryskiego parlamentu¹⁴.

W Paryżu Adam Jerzy odnowił znajomość z poznanym wcześniej w Puławach milordem Wycombe, późniejszym drugim markizem Lansdowne¹⁵. Książę Adam Kazimierz bardzo interesował się jego osobą. Syn pośredniczył w wymianie pozdrowień oraz przysyłał ojcu informacje o pobycie Anglika w Paryżu. Młody Czartoryski musiał pozostawać w bliskiej zażyłości z angielskim arystokratą, skoro wyjazd Wycombe'a do Anglii napenił go głębokim smutkiem¹⁶.

W czasie pobytu w stolicy Francji Adam Jerzy poznał angielską portrecistkę Marię Luizę Cosway, utrzymującą bliskie stosunki z Elżbietą Lubomirską¹⁷. Cosway namalowała portret jej wychowanka, Henryka Lubomirskiego. Jak donosił matce Czartoryski, portret ten wzbudził wielkie zainteresowanie w Paryżu¹⁸. Paryskie znajomości okazały się bardzo przydatne i pomocne, gdy książę Adam znalazł się już na Wyspie¹⁹.

Kontakty z Anglikami, licznymi francuskimi anglofilami oraz ze świeżo przybyłymi z Anglii Elżbietą Lubomirską i Stanisławem Kostką Potockim nasunęły młodemu Czartoryskiemu myśl odwiedzenia tego kraju kosztem pobytu w Paryżu. „Będąc tak blisko Anglii — pisał do matki — przykro mi, że nie mogę tam jechać. Kraj ten tak bardzo interesuje mnie po tym, co o nim usłyszałem. Potocki wkrótce wyjeżdża. Po jego wyjeździe pobyt w Paryżu nie będzie dla mnie tak pożyteczny. Mógłbym więc spędzić w Anglii część czasu, który powinienem tutaj pozostawać. Będę mógł tam podciągnąć się w języku angielskim, który zaczynam trochę rozumieć”²⁰. Wyjazd w tym czasie nie doszedł do skutku ze względu na sprzeciw ojca. Adam Kazimierz doceniając wagę pobytu w Anglii dla edukacji syna, był przeciwny ekspedycji krótkotrwałej i nie przygotowanej. W długim liście tłumaczył mu, iż poznanie angielskich urzędzeń ustrojowych, gospodarczych i kulturalnych nie jest sprawą chwili. Poza tym Anglia i Szkocja zasługują, aby obejrzeć je bardzo szczegółowo²¹.

Dopiero we wrześniu 1789 r. 19-letni książę w towarzystwie matki i majora Orłowskiego wyruszył w podróż do Anglii, zabierając ze sobą ojcowską instrukcję. Określała ona czas trwania i trasę podróży, podawała obszerny wykaz zagadnień, którymi młody Czartoryski powinien się zainteresować bądź to ze względu na ich przydatność dla kraju, bądź to dla

¹³ A. J. Czartoryski do matki, Paryż, 12 XI [1787], Czart., rkps ew. 1089 (kopia), s. 27.

¹⁴ A. J. Czartoryski do matki, Paryż, 25 XI [1787], Czart., rkps ew. 1089, s. 33; wyciąg z listu dr Currie do T. Creevey, Liverpool, 31 X 1803 [w:] M. H a n d e l s m a n, *Adam Czartoryski*, t. 1, Warszawa 1948, s. 23.

¹⁵ O pobycie Wycombe'a w Puławach informuje list jego ojca, markiza Lansdowne'a, do A. K. Czartoryskiego, w którym serdecznie dziękuje za okazaną synowi troskliwość. (Bowood Park, 3 VII 1786, Czart., rkps ew. 590, s. 308—309).

¹⁶ A. K. Czartoryski do syna Adama Jerzego, Puławy, 6 XII [1787], Czart., rkps ew. 1046, s. 95; A. J. Czartoryski do ojca, Paryż, 17 II [1788], Czart., rkps ew. 1089, s. 51.

¹⁷ B. M a j e w s k a - M a s z k o w s k a, *op. cit.*, s. 60—65.

¹⁸ Paryż, 25 XI [1787], Czart., rkps ew. 1089, s. 35.

¹⁹ Informacje na ten temat w listach Adama Jerzego Czartoryskiego do matki pisanych w czasie ich pobytu w Anglii (Czart., rkps ew. 3271).

²⁰ Paryż, XII [1787], Czart., rkps ew. 1089, s. 37.

²¹ Sie[d]lce, 30 XII 1787, Czart., rkps ew. 1046, s. 37—40.

poszerzenia swojej wiedzy o Wielkiej Brytanii i jej roli w ówczesnym świecie.

Adam Kazimierz przewidywał dziesięciomiesięczny pobyt syna w Anglii, w tym w Londynie od połowy października do końca kwietnia, resztę czasu przeznaczal na objazd po kraju²². Trasa podróży, zarysowana bardzo ogólnie w instrukcji, biegła przez południową i środkowo-zachodnią część Anglii, a więc przez obszary, które dzięki rewolucji przemysłowej stawały się najbardziej rozwiniętą częścią Wyspy. Ojciec zalecał, aby syn zwiedził miasta portowe Portsmouth i Plymouth, nowe ośrodki przemysłowe Birmingham i Manchester, obejrzał kanały i wiejskie rezydencje arystokracji angielskiej, wstąpił do przybytku nauk — Oksfordu²³.

Lista zagadnień, z którymi należało się zapoznać, była długa, dlatego Czarotorski wzywał syna do racjonalnego i oszczędnego gospodarowania czasem. „Pozytek z pobytu twego w Anglii zależy od umiejętnego i oszczędnego gospodarowania czasem; jeżeli potrafisz go oszczędzać, wystarczy ci go na wszystko. Ale musisz obliczyć go co do minuty, wiedzieć zawsze, która godzina, pamiętać, co masz czynić, z kim się widzieć, mieć zawsze przygotowany wcześniej powóz, aby na nic nie czekać”²⁴.

W myśl założeń Adama Kazimierza pobyt w Anglii powinien przygotować syna do kariery politycznej i służby publicznej. W związku z tym Czarotorski dawał pierwszeństwo poznaniu problemów, które mogły się przydać w przyszłych pracach nad reformą kraju.

Głównym obiektem zainteresowania młodego księcia miał być ustroj angielski²⁵. Postawienie spraw ustrojowych na pierwszym miejscu było wyrazem zainteresowania, jakie budziła problematyka „angielskiego rządu” w Europie i w Polsce w czasach Oświecenia. W przypadku Polski źródła tego zjawiska, oprócz pewnych prawidłowości ogólnoeuropejskich, miały głębsze uzasadnienie. Ustrój angielski służył jako główny model w podejmowanych od połowy XVIII w. próbach reformy Rzeczypospolitej. Najpełniejszy wyraz znalazło to w programie Familii²⁶. Książę Adam Kazimierz uchodził w opinii Anglików i Polaków za dobrego znawcę angielskich urządzeń ustrojowych²⁷. Studiowanie ustroju Anglii Czarotorski radził synowi rozpocząć od gruntownego zapoznania się z dziełem Jeana Louisa Lolme'go *Constitution de l'Angleterre* (Amsterdam, 1771)²⁸. Wybór lektury był trafny. Zalecana książka, której autorem był szwajcarski adwokat i publicysta, cieszyła się wielkim uznaniem na kontynencie

²² Instrukcja, s. 14.

²³ Tamże.

²⁴ Cyt. za L. Dębickim, *op. cit.*, s. 68.

²⁵ Instrukcja, s. 5, 11.

²⁶ J. Bieniarzówna, *Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1951, t. 42, s. 314; B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego*, Wrocław 1951, s. 56 n; Tenże, *Mowa Andrzeja Zamoyskiego na konwokacji 1764 r.* [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia AGAD w Warszawie*, Warszawa 1958, s. 390—393; Z. Libiszowska, *Model angielski w publicystyce polskiego Oświecenia*, „Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych” 1969, t. 23, nr 10; E. Rostworowski, *Republikanizm polski i anolowski w XVIII wieku*; „Miesięcznik Literacki” 1976, t. 11, nr 8, s. 94—103.

²⁷ W. Konopczyński, *Anglia a Polska...*, s. 100; H. Koliątaj, *Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego*, oprac. B. Leśnodorski i H. Wereszycka, t. 2, Warszawa 1954, s. 23.

²⁸ Być może w interesującym nas okresie w bibliotece puławskiej znajdowało się wydanie tej książki z r. 1785 (por. Indeks Biblioteki Puławskiej).

i w Anglii, czego wyrazem były liczne jej wydania w języku francuskim i angielskim²⁹. Książę gorąco zachęcał syna do poznania słynnego wielbiciela ustroju angielskiego³⁰. Inną pozycją zalecaną Adamowi Jerzemu była, jak określił ją sam Czartoryski, „książeczka” Johanna Reinholda Forstera, przyrodnika i uczestnika drugiej wyprawy kapitana Cooka, pt. *Tableau d'Angleterre* (1783). Był to miernej wartości paszkwil, napisany lichym dziennikarskim stylem³¹.

Spośród urządzeń ustrojowych Anglii Czartoryski dał prymat poznaniu organizacji i funkcjonowania parlamentu, systemu rządów gabinetowych, prawa wyborczego, praw i przywilejów posłów, zakresu władzy królewskiej³². Za nie mniej ważne uważał poznanie organizacji sądownictwa i administracji, stanu finansów, systemu obronności (siły morskie i lądowe), zakresu praw obywatelskich ze szczególnym uwzględnieniem prawa Habeas Corpus Act³³.

Pobyt w Anglii, kraju zajmującym czołowe miejsce w międzynarodowej wymianie towarowej, był okazją do szerszego zaznajomienia się z problematyką handlową. Adam Kazimierz dawał więc synowi wskazówki: „Postaraj się zdobyć wiadomości na temat handlu, w szczególności handlu Wielkiej Brytanii”³⁴. Prace Childa³⁵, sławnego dyrektora Kompanii Wschodnioindyjskiej, Tuckera³⁶, zwolennika wolnego handlu i niezależności Ameryki, oraz cenionego ekonomisty francuskiego Melona³⁷ miały służyć młodemu księciu pomocą. Wybór autorów świadczy o dobrej orientacji Czartoryskiego w literaturze przedmiotu.

Z zagadnieniem handlu wiązała się ściśle ekspansja kolonialna Wielkiej Brytanii. Z wojen kolonialnych pod koniec XVIII w. Anglia wyszła zwycięsko, dołączając do dawnych posiadłości nowe: Kanadę, wschodnią część Luizjany, Cape Breton, szereg wysp w Indiach Zachodnich oraz większość faktorii francuskich w Indiach. Nie poprzestała jednak na tym. Rząd brytyjski wraz z Royal Society zorganizowały wyprawy, których celem — prócz realizacji programu badawczego — było zdobycie dla Anglii nowych obszarów³⁸.

Wielka ruchliwość Wielkiej Brytanii w świecie spowodowała, iż Czartoryski umieścił zgłębienie tej kwestii w programie angielskiej edukacji syna. Pisał m.in., aby nie zaniedbywał on zdobycia informacji na temat kontynentalnych i wyspiarskich posiadłości angielskich w Ameryce³⁹, dodatnich i ujemnych stron utrzymywania olbrzymich posiadłości w In-

²⁹ J. L. Lolme, *The Constitution of England*, London 1796, s. II; *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, t. 10, Paris b.r.w., s. 346.

³⁰ Instrukcja, s. 11.

³¹ Tamże, s. 11—12; W. D. Robson-Scott, *German Travellers in England 1400—1800*, Oxford 1953, s. 195; biografia J. R. Forstera w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 7, Leipzig 1878, s. 171—172.

³² Instrukcja, s. 11.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 7.

³⁵ J. Child, *A New Discours of Trade*, London 1665.

³⁶ J. Tucker, *A Brief Essay on the Advantages and Disadvantages which Respectively Attend France and Great Britain*, London 1750.

³⁷ J. F. Melon, *Tssai politique sur le commerce*, Amsterdam 1754.

³⁸ J. W. Williamson, *A Short History of British Expansion. The Modern Empire and Commonwealth*, London 1965, s. 26—28.

³⁹ Instrukcja, s. 8.

diach⁴⁰, by postarał się zebrać różne opinie na temat, co jest bardziej korzystne: skupienie posiadłości angielskich w Indiach w rękach jednej Kompanii czy w rękach rządu⁴¹. To ostatnie polecenie jest odbiciem bulwersującej w ówczesnych czasach społeczność angielskie sprawy nadużyć Kompanii Wschodnioindyjskiej w Indiach oraz generalnego gubernatora Indii Warrena Hastingsa⁴².

W wyniku uniezależnienia się Stanów Zjednoczonych Wielka Brytania utraciła możliwość wysyłania przestępców do karnej kolonii w Wirginii. Rząd brytyjski postanowił więc założyć podobną kolonię w Botany Bay, miejscu lądowania Cooka na wybrzeżu wschodnioaustralijskim. Pierwszy transport dotarł tam w styczniu 1788 r.⁴³ Czartoryski, który na bieżąco śledził życie Imperium, nie zaniedbał zalecić synowi, aby zainteresował się tą kwestią⁴⁴, a także by zebrał informacje na temat strat, jakie poniosła Wielka Brytania wskutek uniezależnienia się Stanów Zjednoczonych Ameryki⁴⁵.

Odgłosy toczącej się w Anglii walki na rzecz zniesienia niewolnictwa znalazły odzwierciedlenie w instrukcji. „Zapoznaj się — pisał Adam Kazimierz — z poważną kwestią handlu Murzynami, poznaj racje przytoczone za i przeciw zachowaniu zwyczaju, który uwłacza godności ludzkiej”⁴⁶.

Zmiany, jakie wywołała w Anglii rewolucja przemysłowa, budziły zainteresowanie w Europie. W latach osiemdziesiątych XVIII w. zwiedzanie obiektów przemysłowych weszło na stałe do programu podróży po Wielkiej Brytanii. Czartoryski patrzył na zachodzące zmiany przez pryzmat spraw polskich. Proponował więc synowi zwrócić uwagę na te gałęzie przemysłu i wynalazki, które mogłyby się okazać przydatne do podniesienia gospodarki krajowej⁴⁷, a więc na najnowsze osiągnięcia mechaniki, hydrostatyki i hydrauliki. Adam Jerzy powinien zapoznać się z maszynami „ogniowymi”, czyli parowymi, młynami, budową śluz i kanałów. W programie objazdu Wyspy przewidziane było obejrzenie kanału księcia Bridgewater. Przy jego budowie zastosowano po raz pierwszy nową, oryginalną konstrukcję, którą przejęli następni budowniczości kanałów⁴⁸. Czartoryski radził także synowi poznać lorda Mahona, sławnego polityka, uczonego i wynalazcę, który mógłby mu służyć radą i pomocą w rozwijaniu zainteresowań matematycznych. Zalecał ponadto zapoznać się szerzej z konstrukcją jego budynków ogniotrwałych, „jeżeli jest to rzeczą użyteczną nie będąc zbyt kosztowną”⁴⁹.

Aczkolwiek podróż Adama Jerzego Czartoryskiego do Anglii miała przede wszystkim charakter praktyczny, ojciec nie zaniedbywał wskazówek dotyczących wykształcenia humanistycznego. Radził synowi pogłębić

⁴⁰ Tamże, s. 7.

⁴¹ Tamże, s. 8.

⁴² W. Cunningham, *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*, part I. Cambridge 1903, s. 463—471; J. S. Watson, *The Reign of George III, 1760—1815*, Oxford 1960, s. 305—323.

⁴³ C. H. Clark, *A History of Australia*, part I, Melbourne 1962, s. 305—323.

⁴⁴ Instrukcja, s. 8.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, s. 9.

⁴⁸ Tamże, s. 9, 14.

⁴⁹ Tamże, s. 10.

wiadomości w zakresie literatury starożytnej, gdyż w żadnym innym kraju nie znajdzie tylu świetnych znawców literatury klasycznej⁵⁰. Również literatura współczesna i historia Anglii powinny stanowić przedmiot jego studiów. Do nauki dziejów Anglii książę Adam Kazimierz proponował historię Hume'a. Zalecał, aby syn nie zatrzymywał się nad okresem rzymskim, epoką Heptarchii i anglosaską, lecz przeszedł od razu do czasów Wilhelma Zdobywcy⁵¹.

Ważnym celem tej podróży było też nauczenie się języka angielskiego. Adam Kazimierz, sam władający biegle tym językiem, zachęcał syna: „Natychemiast po przyjeździe zabierz się z zapalem do nauki języka angielskiego. Mów śmiało, źle czy dobrze, chodź na przedstawienia, na kazania, na posiedzenia Robin Hood Society, słowem wszędzie, gdzie będziesz mógł oswoić ucho z muzyką języka angielskiego”⁵².

Książę generał zalecał synowi zapoznać się ze stanem sztuk pięknych w Anglii, do czego okazją powinny stać się wizyty w salonach pani Cosway⁵³.

Czartoryski w instrukcji wskazał synowi osoby spośród arystokracji angielskiej, z którymi kontakt byłby dla niego pożyteczny. Wykorzystywał przy tym swoje dawne angielskie znajomości. Szczególnie polecał synowi osobę markiza Lansdowne'a, wybitnego polityka i mecenasa sztuki, jego syna, wspomnianego milorda Wycombe'a oraz lorda Mahona⁵⁴. Mając na względzie kształcący cel pobytu syna w Anglii, radził mu ograniczać kontakty towarzyskie, unikać zbędnych, niebezpiecznych rozrywek, jak np. polowania na lisa⁵⁵, a skupić się na rozmowach i obserwacji, które przyniosłyby znajomość najbardziej żywotnych problemów nurtujących Imperium. Książę w instrukcji z naciskiem pisał, aby syn nie przyjmował bezkrytycznie wszystkich zasłyszanych opinii, ale starał się wyrobić sobie na ich podstawie własny pogląd, przefiltrowując te opinie poprzez „małe pasje i małe interesy informatorów”⁵⁶. Nie żądał także od syna dogłębnej znajomości wszystkich zalecanych przedmiotów, a jedynie ogólnej orientacji oraz znalezienia źródeł, do których mógłby zawsze sięgnąć, aby rozszerzyć i uzupełnić swoje wiadomości⁵⁷.

W celu utrwalenia zdobytej wiedzy Czartoryski nakazywał synowi sporządzanie notatek, planów, rysunków, które po powrocie do kraju mógłby uporządkować i przemyśleć pod kątem ich przydatności dla ojczyzny⁵⁸.

Młody książę bardzo poważnie potraktował zalecenia ojcowskie zawarte w instrukcji i pragnął wywiązać się z nich jak najlepiej. Po ośmiu miesiącach pobytu w Anglii donosił matce: „Po części wypełniłem cel, który mój ojciec postawił sobie wysyłając mnie tutaj. Jestem dość mocno

⁵⁰ Tamże, s. 4—5.

⁵¹ Tamże, s. 4, 13—14.

⁵² Tamże, s. 10.

⁵³ Tamże, s. 15.

⁵⁴ Tamże, s. 10, 15; biografia Lansdowne'a w *Dictionary of National Biography*, vol. 15, ed. by S. Lee, London 1909, s. 1005—1009; biografia Mahona, tamże, vol. 18, s. 888—892.

⁵⁵ Instrukcja, s. 14—15.

⁵⁶ Tamże, s. 7.

⁵⁷ Tamże, s. 11—12.

⁵⁸ Tamże.

zaawansowany i jeśli zostaną tu jeszcze kilka miesięcy, jestem przekonany, że zdobędę taką znajomość praw angielskich, że nie życzyłbym sobie mieć jej bardziej rozległej. Będę miał wystarczające wiadomości na temat handlu (których mi na razie brakuje) i właściwe poglądy o kraju ogólnie, nie mówiąc o języku, o którym nie mogę jeszcze powiedzieć, że mówię dobrze i rozumiem wszystko dogłębnie”⁵⁹.

Adam Jerzy rozumiał wyjątkowe znaczenie zdobywanych w Anglii wiadomości. Odpowiadając matce na jej propozycję skrócenia pobytu w tym kraju i wyjazdu do Genewy pisał: „[...] jeśli wyjadę teraz, przysporzę Wam dużo kłopotów, ściągnę na ojca bardzo duże wydatki i skorzystam tylko w połowie. Wiadomości, które mogę zdobyć w Genewie, są zupełnie innego rodzaju i nie mają nic wspólnego z tymi, które nabyłem tutaj [...], to, co bym tam skorzystał, nie zastąpiłoby nigdy straty, której doznałbym wyjeżdżając stąd z połowicznymi wiadomościami”⁶⁰.

Pobyt Czartoryskiego w Anglii przedłużył się do ponad roku⁶¹. W tym czasie młody książę zrealizował nakreślony przez ojca plan edukacji, a nawet go przekroczył. Zdobyta tam wiedza o angielskim ustroju politycznym i społecznym, o organizacji handlu, przemysłu i rolnictwa, a także zawarte znajomości ułatwiły mu późniejszą działalność. Utkwiły Adamowi Jerzemu w pamięci angielskie idee liberalne, trwałe pozostało upodobanie do angielskiego języka i obyczaju.

⁵⁹ London (b.d.), Czart., rkps ew. 3271, s. 16 (kopia).

⁶⁰ Tamże, s. 16—17.

⁶¹ Adam Jerzy przebywał w Anglii od stycznia 1790 r. do marca 1791 r. Informacje o pobycie znajdują się w listach księcia oraz w korespondencji i dzienniku towarzyszącej mu matki (Czart., rkps ew. 607, 819, 1094, 3271).